

MUZEUL JUDEȚEAN TELEORMAN

**BULETINUL MUZEULUI JUDEȚEAN TELEORMAN
SERIA ARHEOLOGIE**

1 - 2009

**Editura Renaissance
București
2009**

MUZEUL JUDEȚEAN TELEORMAN

BULETINUL MUZEULUI JUDEȚEAN TELEORMAN. SERIA ARHEOLOGIE 1

COLEGIUL DE REDACȚIE

Redactor șef:

Drd. Ecaterina Țânțăreanu, *Muzeul Județean Teleorman*

Membrii:

Dr. Radian R. Andreescu, *Muzeul Național de Istorie a României*

Dr. Abraham van As, *Leiden University*

Dr. Douglass W. Bailey, *San Francisco State University*

Dr. Ioana Bogdan-Cătănciu, *Institutul de Arheologie 'Vasile Pârvan'*

Dr. Sabin Adrian Luca, *Universitatea 'Lucian Blaga' din Sibiu, Muzeul Național Brukenthal*

Dr. Steve Mills, *Cardiff University*

Dr. Cristian Schuster, *Universitatea din București, Institutul de Arheologie 'Vasile Pârvan'*

Dr. Laurens Thissen, *Thissen Archaeological Ceramics Bureau, Amsterdam*

Secretar de redacție:

Drd. Pavel Mirea, *Muzeul Județean Teleorman*

Coperta: vas antropomorf eneolitic (Gumelnița), descoperit la Vitănești 'Măgurice' (desen de Cătălina Dănilă)

Traduceri din limba engleză: Alexandra Țânțăreanu

Tehnoredactare: Pavel Mirea și Pompilia Zaharia

Colegiul de redacție nu răspunde de opiniile exprimate de către autori.

Correspondența, manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb se vor trimite Colegiului de redacție, pe următoarea adresă: MUZEUL JUDEȚEAN TELEORMAN, str. 1848, nr. 1, cod poștal 140033, ALEXANDRIA, jud. Teleorman, ROMANIA sau prin email: muzjudteleorman@yahoo.com; ecaterinaan@yahoo.com; pavelcmirea@yahoo.com.

Volum editat cu sprijinul Consiliului Județean Teleorman

Editura Renaissance 2009
www.editurarenaissance.ro
(Editură recunoscută C.N.C.S.I.S.)
Editor: Sorin Alexandru ȘONTEA
Telefon/fax: 031.808.91.97/0744.652118
E-mail: sorinsontea@rdslink.ro

©Toate drepturile asupra acestei ediții sunt rezervate editurii

ISSN 2065-5290
Tipar: ABSTRACT MEDIA SRL
Tel/fax: 031.808.91.97

SUMAR CONTENTS

Cuvânt înainte	5
Foreword	7
Laurens C. THISSEN First ceramic assemblages in the Danube catchment, SE Europe – a synthesis of the radiocarbon evidence <i>Primele grupuri ceramice din bazinul Dunării, sud-estul Europei – o sinteză a datelor radiocarbon</i>	9
Corneliu BELDIMAN, Diana-Maria SZTANCS Industria materiilor dure animale aparținând culturii Starčevo-Criș descoperită în așezarea de la Măgura 'Buduiasca-Boldul lui Moș Ivănuș', jud. Teleorman. Considerații asupra repertoriului tipologic <i>L'industrie des matières dures animales appartenant à la culture Starčevo-Criș découverte dans le site Măgura 'Buduiasca-Boldul lui Moș Ivănuș', dép. de Teleorman, Roumanie. Considérations sur la typologie</i>	31
Steve MILLS High-resolution study and raster interpolation of early Neolithic pit features at Măgura 'Buduiasca', Teleorman County, Southern Romania <i>Studiu de înaltă rezoluție și interpolări raster pentru gropile din perioada neolitică timpurie de la Măgura 'Buduiasca', județul Teleorman, sudul României</i>	55
Amelia PANNETT The lithic assemblages from Teleor 003: preliminary analysis and interpretations <i>Industria litică de la Teleor 003: studiu preliminar și interpretări</i>	67
Radian R. ANDREESCU, Pavel MIREA, Katia MOLDOVEANU, Ion TORCICĂ Noi descoperiri în așezarea gumelnițeană de la Vitănești 'Măgurice' <i>New discoveries from the Gumelnița culture settlement Vitănești 'Măgurice'</i>	75
Alin FRÎNCULEASA Descoperiri arheobotanice în așezarea eneolitică de la Mălăieștii de Jos (jud. Prahova) <i>Archaeobotanical discoveries from the Chalcolithic settlement of Mălăieștii de Jos (Prahova County)</i>	93
Pavel MIREA Un tezaur de epocă geto-dacă descoperit la Măgura, jud. Teleorman <i>A Geto-Dacian hoard find at Măgura, Teleorman County</i>	99
Peti DONEVSKI Archaeological investigations in Silistra (Durostorum) <i>Cercetări arheologice la Silistra (Durostorum)</i>	105
Valentin RADU, Adrian BĂLĂȘESCU, Pavel MIREA, Steve MILLS, Katia MOLDOVEANU, Radian R. ANDREESCU, Douglass W. BAILEY O depunere rituală de animale descoperită la Măgura 'Buduiasca' (jud. Teleorman) <i>A ritual animal deposition found at Măgura 'Buduiasca' (Teleorman County)</i>	131
Bogdan CIUPERCĂ, Andrei MĂGUREANU Unele observații asupra problemei tiparelor din secolele V-VII descoperite în spațiul extra-carpatic <i>Regarding the problem of the VI-VII century mould finds in the extra-Carpathian area</i>	149

Ecaterina ȚĂNȚĂREANU Observații asupra ceramicii medievale de uz comun de la Zimnicea, jud. Teleorman <i>Notes on the common use medieval pottery from Zimnicea, Teleorman County</i>	159
Douglass W. BAILEY Archaeologies of the Teleorman Valley: the contemporary past and fragmented records <i>'Arheologiile' văii Teleormanului: trecutul contemporan și înregistrările fragmentare</i>	175
Cătălin LAZĂR Considerații teoretico-metodologice privind studiul practicilor funerare (I): Contribuțiile antropologiei culturale și sociale <i>The theoretical and methodological considerations concerning the study of funerary practice (I): the contribution of cultural and social anthropology</i>	181
Ioana BOGDAN CĂTĂNICIU Limes Daciae Inferioris, cercetări și ipoteze <i>Limes Daciae Inferioris, research and hypotheses</i>	195
Dragoș MĂNDESCU Descoperirea sitului arheologic de la Zimnicea și prima etapă a cercetării sale: 'Explorațiunile' lui Cezar Bolliac (1845, 1858?, 1869, 1871-1873) <i>La découverte du site archéologique de Zimnicea et la première étape de sa recherche: 'Les explorations' de Cezar Bolliac (1845, 1858?, 1869, 1871-1873)</i>	205
Ionel CÂNDEA Vechi cercetări arheologice și istorice în județul Teleorman și la cetatea Turnu (Măgurele) <i>Old archaeological and historical research in Teleorman County and at Turnu (Măgurele) citadel</i>	215
Colaboratori <i>Contributors</i>	223

LIMES DACIAE INFERIORIS, CERCETĂRI ȘI IPOTEZE

Ioana BOGDAN CĂTĂNICIU

Abstract: *After nearly 40 years of research on the fortifications system on southeast Dacia's frontier, we preview part of the research done in collaboration with the Teleorman County Museum to find out how this is valued today in the Romanian speciality literature.*

The discussion focuses on the two most recent works which ignore the results of archaeological research. Objective research is depreciated to the extend of presenting incorrect survey data in the scientific literature even when informed scientific researchers have access to satellite or aerial photographs to control such errors.

Archaeology dated only by interpreting and reinterpreting the ancient writings and the epigraphic material without taking into account the stratigraphy and the archaeological finds, multiplies the number of assumptions without support.

The risk is to reproduce this 'method' to those people who are seduced by the 'recognition' held by those who write more than they read.

Rezumat: *După aproape 40 de ani de cercetare a sistemului de fortificații de pe granița de sud-est a Daciei, parte din cercetări făcute în colaborare și cu sprijinul Muzeului Județean Teleorman, facem o scurtă revedere a ceea ce am făcut și a modului în care ceea ce am făcut este apreciat în literatura română de specialitate.*

Se discută mai cu seamă două lucrări recente care fac abstracție totală de rezultatele obiective ale cercetării arheologice. Desconsiderarea rezultatelor obiective ale cercetării merge până la a transmite date topografice eronate, care intră în circuitul științific atunci când cercetători avizați pot oricând accesa fotografiile satelitare sau aeriene pentru a controla aceste erori.

Datarea exclusiv prin interpretare și reinterpreteare a știrilor antice și materilului epigrafic, fără a lua în considerare stratigrafia și materialele arheologice nu face decât să înmulțească numărul de ipoteze fără suport.

Riscul este să se prolifereze această 'metodă' de lucru și la o parte din cei care se lasă seduși de 'recunoaștere' obținută de cei ce scriu mai mult decât citesc.

Key words: *limes; Dacia; castra; castella; vallum transalutan; survey; chronology.*

Cuvinte cheie: *limes; Dacia; castra; castella; vallum transalutan; topografie; datare.*

Colaborarea mea cu Muzeul Județean Teleorman a început de îndată ce am abordat ca temă de plan studiul liniei de fortificații romane din vestul Munteniei. Sprijinul primit de la cei doi directori Corneliu Beda și Ecaterina Angelescu Țânțăreanu a fost cu atât mai necesar cu cât fondurile de cercetare de care beneficia Institutul de Arheologie au scăzut progresiv după mijlocul anilor '70 și a fost tot mai dificil să efectuezi un program pe termen lung pentru desfășurarea studiului propus. Evident, nu numai institutele de cercetare, ci și muzeele erau 'sub vremei', astfel încât nu întotdeauna bunele intenții de colaborare aveau rezultatul scontat, din lipsa bugetului.

Consider că după aproape patru decenii de când am pășit pentru prima dată la Flămânda (Poiana, com. Ciuperceni) să contribui la primul număr al buletinului muzeului cu o evaluare a stării în care au ajuns problemele propuse spre studiu, a rezultatelor și a modului în care ele au fost recepționate în lumea științifică.

Mi s-a propus ca temă de cercetare 'fortificațiile din Muntenia' pentru că se simțea nevoia reluării pe noi coordonate a unei teme care s-a bucurat de nenumărate interpretări istorice, dar mai puține cercetări sistematice. Din păcate, cercetările efectuate la Săpata de jos, Urluieni sau Băneasa nu au fost urmate de publicarea materialelor descoperite, iar cercetările îndelungate de la Jidava¹, Câmpulung nu se bucură de publicarea unei monografii, abia în 1995 fiind publicate primele profile peste liniile de fortificații. Din păcate interpretarea acestora este deficitară căci nu s-a observat nici măcar că zidul de incintă s-a fracturat căci a fost construit în *fossa* unei faze anterioare (Petolescu 1995b: 24, fig. 1 dar vezi și fig. 2 unde este o *fossa* anterioară umplută cu lut 'humizat').

Când tema de cercetare se axează pe studiul unui sistem de fortificații trebuie să ai în vedere cercetarea câte unui exemplu din fiecare element constitutiv și atunci când alegi acel element constitutiv trebuie să o faci în așa fel ca studiul său să răspundă la cât mai multe întrebări privind problemele ridicate de existența sistemului de fortificații respectiv.

Linia de fortificații transalutane a fost cercetată și a intrat în literatura de specialitate prin strădaniile lui Gr. Tocilescu. Notele manuscrise, făcute de Tocilescu și de inginerul topograf Polonic

care l-a însoțit în cercetările de teren, au constituit baza studiilor referitoare la această linie de fortificații până la mijlocul secolului XX; toate considerațiile se făcuseră doar pentru partea de la sud de Carpați (până la granița regatului România cu Austro-Ungaria), adică fără să se țină cont de întinderea provinciei a cărei frontieră avea sarcina de a o apăra.

Atunci când am început cercetarea pe linia transalutană am purces la o cercetare de teren pe toată linia dintre Dunăre și curbura Carpaților, adică pe toată suprafața pe care această linie a dublat linia Oltului. Curând am simțit nevoia să cercetez raportul topografic între fortificațiile de pe Olt și a celor din estul râului. Simultan am studiat acoperirile fotografice ale acestor regiuni, fapt care mi-a permis să evit greșeala celor care au făcut aprecieri despre aceste fortificații, fără necesarul control pe teren.

Cele două linii de fortificații romane dintre Dunăre și Carpați străbat trei tipuri de relief, câmpia Dunării, zona colinară și zona muntoasă. Cu toate că există condiții geografice diferite putem constata că nu există o diferență în tipul de *castella* construite - din punct de vedere al dimensiunilor - între cele trei zone parcurse de linia de fortificații transalutane. Dacă *vallum* este construit doar acolo unde terenul nu oferea un reper natural, acolo unde câmpia nu oferea o 'barieră' pentru circulația din spre est, în toate cele trei zone geografice au fost construite *castella* de mici dimensiuni; doar în puncte de importanță strategică, de acces lesnicios spre provincie - Băneasa, Urluieni, Săpata de jos și Jidava-Câmpulung - s-a construit și câte un castru de dimensiuni potrivite pentru adăpostirea unei trupe întregi.

Dimensiunile în general mici ale fortificațiilor de pe cele două linii complementare demonstrează că trupele erau împărțite în mai multe astfel de *castella* și că doar în puncte de importanță deosebită se cantona o trupă întreagă. Fără a avea date epigrafice pentru trupele de pe linia transalutană, credem că situația din epoca traiană când vexilații ale aceleiași trupe *Coh II Fl. Bessorum* erau și la *Buridava* (Stolniceni) și la Rucăr, se va perpetua și după ce cele două drumuri de legătură cu Imperiul vor deveni granița Daciei Inferior.

Secțiunile efectuate în trei zone diferite parcurse de *vallum* - elementul caracteristic pentru linia fortificată din estul Oltului și, mai cu seamă, secțiunile de la Flămânda, trasate pentru a cunoaște situația în punctul în care acesta continua latura de răsărit a marelui castru de pământ, ne-au permis stabilirea modului de construcție și existența a două forme îmbrăcate de acest element de fortificație - un prim zid-palisadă de lemn și pământ, care într-o etapă ulterioară unei incendieri parțiale a fost înlocuit cu un val de pământ (Bogdan Cătănicu 1981: 32-4; 1997a: 86-91).

Mijloacele materiale care ne-au fost nouă la îndemână în condițiile în care finanțarea cercetării nu s-a făcut niciodată în funcție de obiectivele unui proiect de perspectivă, nu mi-au permis să consider că am ajuns la încheierile propuse. Numai prin cercetări mai ample se va putea ajunge la o concluzie în privința întrebării dacă și de ce au existat *castella* gemene, adică dacă ele au funcționat simultan sau au fost construite în perioade diferite.

Cercetările de la Urluieni au avut dintru început ca obiectiv studiul raportului cronologic - stratigrafic între *castellum* de cărămidă și cel de lemn și pământ. Din păcate, secțiunea peste latura de nord a *castellum*-ului A și sud a *castellum*-ului B (de cărămidă) nu ne-a adus rezolvarea simplă așteptată, deoarece elementele de fortificație a celor două *castella* nu s-au dezvoltat pe aceeași suprafață, sunt construite la o distanță relativ mare unele de altele. Cercetarea preconizată pentru ambele *castella* s-a redus din motive financiare și nu în ultimul rând din cauză că după 1990 pământul pe care se află *castellum* A a fost retrocedat proprietarilor² și mereu plantat cu porumb. Dacă nu am raportul cronologic între cele două fortificații de la Urluieni pot afirma categoric faptul că avem două faze de existență pentru *castellum* A, *via sagularis* are două nivele diferențiate printr-un strat de pământ adus, gros de 20-30 cm așezat peste primul nivel de pietriș pe care erau căzute bucăți de cărămidă și chirpic. Cea de a doua fază a acestui drum de la baza valului este cea pe care am descoperit o monedă emisă de Elagabal (Bogdan Cătănicu 1997a, 96, n. 24).

Pentru *castellum* B am constatat existența a două faze - una de pământ și lemn și faza de cărămidă, aceasta din urmă având două momente diferite de construcție.

Lucru esențial, pe care trebuie să-l subliniez, mai cu seamă pentru cei cărora cercetarea stratigrafică și rezultatele ei nu înseamnă nimic, este că în *castellum* nu se găsește *in situ* un strat de cultură foarte gros și niveluri distincte pentru aceste faze, situație explicabilă prin faptul că soldații din trupele cantonate în *castella* aveau în sarcină întreținerea permanentă a fortificației, astfel încât s-a îndepărtat sistematic tot ceea ce era degradat.

Avem stratigrafie doar acolo unde pentru o refacere s-a folosit situația anterioară ca bază pentru cea ce se construia, uneori chiar punându-se un strat de pământ pentru a se înălța nivelul, pentru a se acoperi faza dezafectată; așa se explică de ce am surprins stratigrafic fazele doar în

vecinătatea *agger*-ului. O altă cauză că nu s-a identificat o stratigrafie pe verticală în interiorul *castellum*-ului este de căutat în faptul că refacerile nu au fost cauzate de distrugerea generală a elementelor constitutive - n-a existat un incendiu general anterior refacerilor observate, astfel încât nu a fost nevoie să se acopere o dărâmătură masivă, prea greu de îndepărtat. În zona *principae* am constatat o refacere peste un strat de arsură, care prin continuarea cercetării s-a dovedit a fi o refacere a *praefurnium*-ului cu care se încălzea una din încăperile comandamentului.

Faza de pământ și lemn este databilă prin două artefacte care se completează, este vorba de o fibulă de bronz³, fragmentară, datată la sfârșitul sec. I - începutul sec. II și o monedă⁴ de bronz uzată descoperită pe berma primei construcții militare ridicată la Urluieni.

În ceea ce privește finalul fortificației trebuie să reamintesc că am publicat (1994, 345-347) materialele arheologice databile, care oriunde în Imperiu ar fi datate până în sec. IV p. Chr., doar la noi se obișnuiește datarea lor până la 271, căci, cel mai târziu la această dată Dacia este abandonată și armata retrasă.

Am considerat că micul *castellum* de la Putineiu poate fi cel care să aducă date despre seria de *castella* de mici dimensiuni construită pe linia transalutană. Cercetările de la Putineiu s-au desfășurat în toamna anului 1975⁵, în august 1977⁶, în vara lui 1978⁷ și vara 1979⁸. A participat mereu la cercetări Ecaterina Angelescu Țânțăreanu, iar în 1978 studentul Cristian Troncotă. Condițiile de lucru nu au fost nicicând cele normale⁹, chiar și când am avut fonduri de cercetare relativ suficiente, nu am avut mîna de lucru, în afara elevilor între 14-17 ani, cărora nu le puteam cere un efort continuu și care nu aveau nici un fel de experiență de lucru; dat fiind că pământul în zonă este extrem de compact și dur cînd este uscat, randamentul era redus și munca de recuperare a artefactelor extrem de dificilă.

Doar jumătate de *castellum* era accesibilă cercetării, pe jumătatea de est fiind plantată vie, în grădină particulară. S-a practicat o secțiune nord-sud pe întreaga arie a micului lagăr și o secțiune peste latura de vest. Pentru că secțiunea de pe latura de sud a fost în zona porții, am dezvelit o suprafață suficient de largă pentru a putea surprinde cât mai multe elemente ale sistemului de construcție a porții (doar jumătatea ei de vest!). Pare superfluu sau obsesiv să repet că cercetarea s-a întrerupt, deși nu am reușit să epuizăm studiul acestei suprafețe până la pământul viu, unde era de așteptat să obținem elemente privind structura de rezistență din lemn a porții. Nici cercetarea fântânii descoperite în S. I n-a putut fi săpată până la fund, căci la -2,25 m era periculos să lucreze copiii.

Și la Putineiu am descoperit două nivele de existență, care s-au descoperit în vecinătatea *agger*-ului, unde *via sagularis* marcată de piatră de calcar a fost refăcută peste un pământ adus. Panta valului din prima fază este marcată de un strat subțire de cenușă, a cărei semnificație nu poate fi în acest moment descifrată - a fost arsă o cantitate oarecare de lemn, dar ce anume nu putem ști. Faza următoare s-a sfârșit cu incendierea palisadei de lemn cu împletituri de crengi ale căror urme s-au păstrat în bulgării mari de chirpic căzuți pe nivelul de călcare și în prima *fossa*. Un fapt care trebuie analizat în mod special ne-a atras atenția - chirpicul de pe palisada care încorona *agger*-ul nu s-a prăbușit în *fossa* decât după o perioadă în care aceasta n-a mai fost curățată, deci cînd ea era parțial umplută cu pământ negru. Dacă incendiul ar fi fost provocat de un atacator, este de așteptat ca resturile distrugerii violente să fi ajuns până în fundul șanțului, ținând cont că una din preocupările comandanților era să facă exerciții cu soldații, punându-i mai cu seamă să păstreze în stare perfectă de funcționare elementele de fortificare ale lagărului. Faptul că *fossa* n-a mai fost întreținută o vreme poate fi legat doar de o perioadă de criză internă și noi nu excludem posibilitatea ca aceasta să coincidă cu perioada de la sfârșitul provinciei Dacia. Criza a durat suficient de lungă vreme căci, trebuie să luăm în considerare că au trecut câțiva ani ca șanțurile să fie parțial umplute cu humus. Dacă am accepta că trupa s-a retras anterior și că procesul de umplere a șanțurilor s-a produs cînd trupa nu mai ocupa *castellum* ar trebui să găsim o explicație la faptul că la plecare trupa nu l-a distrus intenționat pentru a nu putea fi folosit de cei care intrau în provincia abandonată. Nu avem elemente concrete ca să preconizăm că trupa care apăra acest mic lagăr s-a transformat într-o unitate de soldați-țărani, dar este plauzibil ca într-o astfel de transformare, disciplina militară să devină indoielnică. Fenomenul precedase reforma diocetiană care o generalizează.

La Putineiu, pare că am descoperit locul unde se aruncau deșeurile zilnice și anume pe marginea platoului, acolo unde începea panta spre valea Călmățuiului. În această zonă, la șapte metri de *fossa* I s-ar putea să fi fost o a doua *fossa*, distrusă însă de groapa unei conducte moderne de apă. În pământul rămas nederanjat s-a concentrat cea mai mare parte din materialul ceramic descoperit. Continuarea cercetărilor dincolo de conductă n-a fost acceptată, deoarece era o uliță a satului. Semnalează această situație tocmai pentru că este pentru prima dată observată și ar merita să fie exploatată la o eventuală reluare a cercetărilor.

Odată cu susținerea tezei de doctorat¹⁰ în aprilie 1981 au devenit cunoscute argumentele de ordin geografic, strategic și arheologic pentru care susținem existența unui sistem de graniță (Bogdan Cătănicu 1974: 267-75; 1984: 125-43; 1997a passim) pe cele două drumuri de legătură cu Imperiul, începând cu reforma administrativă a lui Hadrian.

În urma formulării întrebărilor privind posibilele cauze ale modului (constatat prin cercetările arheologice) în care romanii au organizat și reorganizat teritoriile getice și dace cucerite am propus câteva ipoteze. Cea mai importantă din punctul nostru de vedere este cea privind existența efectivă a trei protagoniști daci ai războaielor cu Domitian și Traian. Cei trei regi ai unor populații și teritorii au avut o contribuție diferită la război și tratamentul după cucerire a fost diferit (Bogdan Cătănicu 1997b: 101 sqq; 2004: 25-36). Punctul nostru de vedere bazat pe axioma că romanii nu ocupau teritorii, ci supuneau populații, înstăpânindu-se pe teritoriile acestora este, socotim, capabil să explice 'ciudățeniile' care s-au constatat în modul romanilor de a acționa: extinderea Daciei Inferior în nord, pe tot cursul Oltului după cât se pare teritoriul *buridavenses*; abandonarea Munteniei și sudului Moldovei după două decenii de incorporare în provincia Moesia inferior, fără a fi fost colonizate și fără a fi fost integrate procesului de urbanizare (Bogdan Cătănicu 1997a; 2007: 35-40).

Într-o lume, în care singurul criteriu valoric este cel cantitativ, nevoia de a fi apreciat pe baza cantității de hârtie tipărită a produs un număr impresionant de 'studii' privind granițele Daciei sau doar sectorul de sud-est al acesteia. Faptul ar fi fost îmbucurător dacă am avea de a face cu lucrări bazate pe cercetări noi. Din păcate la o primă vedere și începând cu hărțile cu localizarea castrului din sud-estul Daciei publicate de N. Gudea avem măsura superficialității cu care s-a lucrat, sau mai grav a desconsiderării voite a situațiilor reale de dragul acoperirii formale a unui standard ridicat de publicare. Castrul de la Flămânda a fost publicat cu fotografia aeriană (Bogdan Cătănicu 1981: fig. 59) și nu se poate admite într-o 'sinteză' destinată lumii științifice internaționale o 'localizare' arbitrară la sud de satul Poiana (Gudea 1997: nr. 70), atunci când el este cu cca. 6 km mai spre est, pe fotogramă fiind vizibil satul Traian. *Castella* de la Urluieni suferă o deplasare până la sud de Zuvelcați (ibid.: nr. 55, 56), iar *castellum* de la Fâlfani este adus la vest de Cotmeana (ibid.: nr. 57).

Secondat de C. Găzdac (nu am înțeles exact care a fost contribuția acestuia, căci recunoaștem doar stilul de lucru al 'magistrului'), N. Gudea abordează problemele teritoriilor daco-gete aparținând Moesiei Inferior în epoca traiană (Gudea și Găzdac 2008: 49 sqq).

Am fost multă vreme șocată că românii nu mai citesc, ci '**lecturează**' cu toate că filologii au subliniat că termenul este o creație fără nici un temei și pe deasupra incorectă. Am ajuns însă la o încheiere, cel puțin tristă - a lectura e termenul creat pentru a acoperi o realitate, nu se mai citește frază cu frază, nu se urmărește compoziția și structura ideilor, ci pur și simplu se trece în diagonală peste pagini; nu este de mirare că lectura se soldează cu atribuirea autorului a acelor ipoteze sau argumenete pe care acesta le citează ca să le combată. 'Lecturez' sugerează graba, neatenția, superficialitatea - apariția cuvântului preferat de societatea modernă este rezultatul evaluărilor cantitative cu care ne-a obișnuit epoca 'socialismului multilateral dezvoltat'.

Valoarea¹¹ nu este apreciată de oamenii competenți, de adevărați specialiști, ci de cei care numără paginile și titlurile înșiruite în listele de publicații anexe la *curricula*. Deci obiectivul esențial al unui cercetător nu mai poate fi aprofundarea temei și informarea completă asupra a ceea ce există (bun sau rău) despre aceasta, el trebuie să scrie, să își asigure numărul de pagini pentru fiecare treaptă în ierarhia științifică¹². Evident, există și autori prolixii, pentru care nu este o problemă de principiu să aștearnă pe hârtie doar rezultatele unei cercetări complete, pentru care nu este o problemă să expună azi o ipoteză, iar lucrarea următoare, fără altă achiziție de date obiective, să susțină exact opusul acesteia.

Doar lipsa curiozității științifice și suficiența pot fi cauze ale înmulțirii lucrărilor de compilație și sau speculații pe aceeași temă. Am făcut aceste considerații având în minte cazuri reale, din păcate mult mai nemeroase în ultima vreme, căci atunci când astfel de autori 'prolixii' sunt încununați cu onoruri și funcții, exemplul lor devine model de urmat!

Revin la un exemplu oferit de ceea ce a apărut în revista *Ephemeris Napocensis*, sub semnătura domnilor Gudea și Găzdac (2007). Observ dintru început lipsa de respect față de cercetările înainte mergătorilor, atunci când este reprodus planul castrului de la Drajna de Sus așa cum l-a ridicat Gh. Ștefan (1948: 117 fig. 2), dar atribuit celor care au efectuat ultimile cercetări, fără a fi adus completările la acel plan.

Nici lucrări mai noi nu au fost considerate necesare informării primare pentru o privire scrutătoare și critică a problemelor teritoriilor geto-dace incluse temporar Moesiei inferioare. La Enoșești există un castru de pământ mai mare spre vest decât cel de cărmidă și acest fapt a fost pus în lumină prin săpăturile de salvare din 1975 (Bogdan Cătănicu 1981: 25-26, nr. 234, 235) publicate

cu fotografia aeriană și cu profilul secțiunii peste singura latura (fragment, de altfel) rămasă după construirea căii ferate spre Craiova (sec. XIX) și excavarea recentă a pământului. Atotștiutorul specialist în *limes*-ul dacic (Gudea 1997: fig. 71) pune *castellum* Acidava la răsărit de Olt și la nord de calea ferată. Libertatea de a localiza castrele și *castella*, nu a fost după cum am văzut doar în cazul de la Enoșești. La Flămânda am văzut ca pus un castru la sud de satul Poiana, nu la sud de satul vecin, ceva nu i-a fost la îndemână nici lui N. Gudea, căci în schița amintită nu reprezintă și *vallum* transalutan, căci acesta ar fi trecut prin chiar satul Flămânda... Planul castrului B de la Urluieni (Gudea 1997: nr. 55) este prezentat incomplet, iar din text aflu că am descoperit și o baracă (cu părere de rău scrisesem că nu am reușit să cercetez nici o baracă, praetoriul a rămas parțial cercetat în momentul în care MCC a încetat finanțarea cercetărilor mele și ale Institutului de arheologie și istoria artei din Cluj), deși este citat studiul nostru (Bogdan Catănicu 1994: 327-55).

În 2008 nu mai sunt reluate și 'hărțile' la scară mare pentru fortificațiile de pe linia transalutană, căci aceasta e considerată în afara limitelor cronologice preconizate pentru starea teritoriilor nord-dunărene ale Moesiei inferioare. Oricum, rămân destule localizări de castre care vor induce din nou în eroare pe cei ce se vor mulțumi să preia 'informațiile topografice exacte' din aceste sintetice prezentări ale ilustrului specialist, recomandat de numeroasele sale săpături arheologice și, și mai numeroaselor lucrări publicate. Desigur, nu pot decât să relev faptul că, lucrând în același Institut nu mi s-a cerut colaborarea în localizarea acelor *castra* sau *castella* pe care le-am cercetat și pe care le-am localizat pe teren, hărți și fotografie aeriană... Este de asemenea regretabil că bibliografia mea este citată selectiv, sinteza privind evoluția sistemului defensiv al Daciei (Bogdan Catănicu 1981) nu este nici din greșeală pomenită, i-a încheiat existența cu recenzia publicată (Gudea 1986). Cei care își vor lua osteneala să revadă acea sinteză vor recunoaște însă, în partea introductivă a studiului gudens (Gudea 1997:12-14) etapele acestei evoluții.

Întrebările ce rămân nelămurite (Gudea și Găzdac 2008: 52, 54) sunt cauzate de înțelegerea mecanică a 'liniilor' de castre ca linii de graniță, or aceste linii sunt în fapt drumuri asigurate cu trupe în puncte alese, ori ca etape de marș în cursul războaielor, păstrate toată epoca lui Traian (Bogdan Catănicu 1981: 18, 19), ori în puncte strategice cu rol și după cucerire.

Dunărea a fost fortificată, atât cât putem deduce din datele epigrafice, săpăturile arheologice neatingând straturile timpurii de sub cetățile romano-bizantine, începând cu Vespasian care privește cu seriozitate dezvoltarea statelor dace din nordul fluviului și creerea unei *ripa* fortificată trebuie să fi fost contribuția lui Domitian și Traian în vederea desfășurării războaielor cu dacii. Dacă mai luăm în considerare regimul special de care se bucură Muntenia și sudul Moldovei după 'retragerea' hadriană, putem considera că Traian a considerat dintru început ocuparea acestui regat ca ceva provizoriu și de aceea nici nu a trecut la colonizarea lui odată cu cea din Dacia intracarpatică și Oltenia.

Datarea *limes*-ului Transalutan¹³ este un subiect generos pentru cei care fac arheologie căzând pe gânduri și explicându-și întrebările cu argumente căutate în propriile ipoteze, deoarece argumentele obiective obținute prin cercetări arheologice sunt considerate neconcludente.

Pentru a nu se putea conchide că îmi descarc vreo frustrare sau antipatie personală voi face un lucru pe care nu l-am practicat voi reproduce punctele de vedere și argumentele ce le stau la bază. Pentru un istoric, argumentele arheologice nu sunt potrivite pentru a tranșa o problemă de datare astfel încât caută în puținele date din sursele antice cea ce îi răspunde pentru o vreme întrebării de ce și când s-a ridicat.

C.C. Petolescu (1993: 159-62) plecând de la faptul că în vremea lui Antoninus Pius s-au înregistrat două războaie, unul cu dacii și unul *in Getia*, cu roxolani și considerând că Hadrian ar fi deținut atât Muntenia cât și sudul Moldovei, susține că doar Antoninus Pius s-ar fi retras din aceste teritorii și astfel s-a aflat în situația de a construi *limes*-ul transalutan. Ideia nu-i poate ajuta să rezolve 'ciudățenia' apartenenței sud-estului Transilvaniei la Dacia inferioară, căci ea este aceeași, indiferent dacă apare la 117/118 sau doar la 142/143.

Temeinicia argumentelor astfel create sunt precare, chiar din punctul de vedere al celui care le formulează, de altfel un respectabil epigrafist, și îl fac să propună un număr nelimitat de 'rezolvări' pentru a data *limes*-ul transalutan; orice datare posibilă are șanse să fie susținută, doar cea la Hadrian nu; dacă Muntenia și sudul Moldovei au făcut parte în vremea lui Hadrian din Dacia Inferior, pentru că roxolani nu au atacat la 117/118 Imperiul, ce loc mai au în această formulă afirmațiile anterioare ale aceluiași C.C. Petolescu că lagărele din Muntenia de nord au fost abandonate de Hadrian și trupele trecute pe Olt, care devine granița de sud-est a Daciei (Petolescu 1982: 69); dacă Muntenia este deținută de Dacia Inferior, cum rămâne cu Brazda lui Novac de sud, construită de Hadrian în fața

castrului de la Novae și pentru a proteja parțial provincia de la sud de Carpați dezavantajată de aspectul geografic văii inferioare a Oltului? (ibid.; 1985: 52-3).

Nesatisfăcut de ipoteza că Antoninus a ridicat un *vallum* și în Dacia, nu numai în Britannia, propune o nouă ipoteză în care atacul costobocilor este imaginat a fi cauză a edificării *limes*-ului transalutan de către Marcus Aurelius (Petolescu 1989: 186).

Commodus sau Septimius Severus sunt preferați la scurtă vreme (Petolescu 1995a: 52-3). Neiertător cu cei care au adus doar argumente obținute prin cercetări arheologice (insuficiente, posibil, dar cu **date obiective**) C.C. Petolescu (2005: 274-75) le pretinde „chiar și ipotezele trebuie să se bazeze pe elemente cât de cât certe”. Or, totul este de revăzut căci lipsesc inscripțiile, lipsesc vasele terra sigillata, datarea opaițelor este neconcludentă, iar fibulele au o existență îndelungată. Monedele descoperite în castre sunt toate târzii, și viața în castre este de scurtă durată, fără faze de refacere; „aceste castre sfârșesc printr-un violent incendiu, datorat se pare atacului carpic din 245”.

Tabula Peutingeriana nu indică și stațiunile de pe drumul transalutan care în sec. III era cel mai vizat de atacuri (sic!). „Explicația ar fi că imaginea Daciei în *Tabula* este mai veche (cel mai târziu de la sfârșitul sec. II (Petolescu 1998: 157-68), iar *limes*-ul transalutan e ulterior realizării acesteia”.

Puțin contează studiul complet și avizat al lui E. Weber (1976) asupra Tabulei. Degeaba se susține existența unui prototip timpuriu folosit doar parțial de autorul târziu din sec. IV, care introduce și nou creată capitală din Orient - Constantinopol... Nici un dubiu că pe Tabula nu sunt trecute *castra* și *castella*, că este un itinerar civil.

Cea mai recentă datare propusă este și cea mai târzie. *Limes*-ul transalutan nu s-a putut ridica în vremea lui Septimius Severus, căci acest împărat „a efectuat lucrări militare” **doar pe teritoriul Olteniei**¹⁴, unde reface două castre Bumbesti și Slăveni (Petolescu 2005: 275). Convingându-ne deci cu elemente certe că nu poate fi Septimius Severus cel care a ridicat *limes*-ul transalutan, modest afirmă „dacă ne este permis și nouă [C.C. Petolescu] o ipoteză, am lega construirea acestei linii de fortificații de prezența împăratului Caracalla în Dacia”.

Posibil să fiu subiectivă atunci când remarc faptul că orice datare primește girul lui C.C. Petolescu, doar cea susținută de mine, cea atribuită lui Hadrian nu... Dar nu mă pot împiedeca să mă întreb care este responsabilitatea cercetătorului atunci când publică serii de speculații pe baza unor interpretări subiective a surselor, neapărat epigrafice și literare antice.

Pasiunea pentru rezolvarea ‘științifică’ a problemelor puse de existența unor fortificații de pământ și mai cu seamă a liniei de fortificații din vestul Munteniei s-a transmis și generației mai tinere, dacă iau în considerare contribuțiile lui Costin Croitoru (2002: 84-5) pe care nu pot decât să-l citez, sperând că logica argumentelor sale cu care neagă din birou o cercetare de teren temeinică, făcută cu rostul de a cunoaște situația reală nu de a fabrica teze ‘originale’ este mai elocventă decât orice comentariu

‘Întrucât în **privința stabilirii traseului exact și a cronologiei limes-ului transalutanus** lucrurile nu sunt tocmai clare, vom încerca să facem câteva precizări în acest sens.....’ la Rucăr am avut posibilitatea să cercetăm [I. Bogdan Cătănicu] toate denivelările de teren și este sigur că sunt alunecări...socotim ca atare că informația este o interpretare greșită a microreliefului”. Însă, dacă o alunecare de teren, de dată recentă, l-ar fi indus în eroare pe D. Tudor, ceea ce a identificat în zonă P. Polonic nu putea fi altceva decât *vallum*-ul *transalutanus*. Cum nu avem nici un motiv să ne îndoim de observațiile de atâtea ori confirmate ale acestuia din urmă, **și în plus nici logică n-ar fi fost ridicarea valului** doar până în lunca Argeșului, întrucât ar fi fost lesne de depășit, considerăm, în actualul stadiu al cercetărilor, că este mult mai plauzibilă ipoteza conform căreia capătul nordic al *vallum*-ului *transalutanus* s-ar afla la Rucăr, cu atât mai mult cu cât, în timpul scurs între cercetările menționate, urmele valului ar fi putut dispărea’.

Scriu toate acestea în dorința ca cercetători interesați de înțelegerea cât mai apropiată de cea reală a ceea ce s-a petrecut în antichitatea clasică pe aceste meleaguri lipsite de surse antice bogate, să reia cu ‘știință și conștiință’ cum spunea profesorul C. Daicoviciu investigațiile în teren, săpăturile sistematice și interpretarea acestora, spre lauda lor și a științei românești.

Note

¹. În ultima vreme se renunță la acest nume al locului unde se află castrul, este dovadă de nesocotire a unei tradiții a poporului român, pentru care ‘jidovii’ erau poporul biblic vechi și atunci numeau cu acest nume locurile cu ruine: jidovin, jidava, jidova sunt toponime pentru nenumărate locuri care au intrat în atenția arheologilor.

2. Domnul Marin Anca, născut într-o casă construită pe 'Troian', primarul de la Bârla anterior anului 1990, considera că Troianul și cele două 'cetăți' însemnau bogăția satului natal; prin grija sa, cele două *castella* au fost scoase din circuitul agricol în condițiile în care se făcea 'agricultură extensivă'! După revoluție, deși am dat repetat planul topografic la primărie, s-a păstrat ca domeniu public doar suprafața pe care erau săpăturile vizibile, deci doar *castellum* B.
3. Descoperită în S. V, caroul 18 la -1,15 m - pe nivelul la care în interiorul zidului-palisadă există un nivel de pietriș, peste care a căzut o oarecare cantitate de arsură. În stratul de cenușă și arsură, s-a descoperit o fibulă de bronz, fragmentară, cu corpul puternic curbat, din bandă dreptunghiulară în secțiune, latura superioară ușor curbată, închidere cu resort, portagrafă plină, h=5,5 cm (Almgren 1923: Pl. 1, 16; Böhme 1972: Pl. 5, 315; Popescu 1938: 241, fig. 1/7).
4. Sesterț emis în vremea lui Traian, în stare proastă de conservare; avers: Traian spre dreapta; revers: împărat călare; AE, 17,95 g, 32 mm; identificat de prof. Bucur Mitrea.
5. Trebuie să aduc mulțumiri domnilor ing. Minea, dr. vet. Necșulescu și domnilor Oroviceanu și Stroe.
6. Săpătura a fost finanțată de Muzeul Județean Teleorman (5800 lei) și Institutul de Arheologie (800 lei).
7. Cu fonduri de la Muzeul Județean Teleorman (10000 lei).
8. Finanțare Muzeul Județean Teleorman (15000 lei).
9. Merită să pomenesc aici plecarea la șantier în 21 iul 1978 așa cum am descris-o în carnet: „Am luat un camion-taxi. Am sosit cu o oră jumate mai repede ca să caut autobuzul și să pun bagajele la loc. Autobusul 'direct' urmează să meargă numai până la Alexandria, unde schimb cu o ladă, alidada, mira, 5 jaloane și trepiedul, sacoșa mea cu haine și sacoșa cu aparatele foto și celelalte de săpat”.
10. Teza publicată abia în 1997, în colaborare cu Muzeul Județean Teleorman.
11. Pe vremea lui Ceaușescu era nevoie să produci atâtea pagini la valoarea simbol de 100 lei, ca să acoperi suma din așa zisul contract de cercetare.
12. Sergiu Chiriacescu (2008) 'Un cod de etică a cercetării științifice', *Academica* 70, XVIII (207): 28 cap. 4 art. 13, propune „Originalitatea și calitatea produselor științifice trebuie să primeze asupra cantității la evaluarea rezultatelor cercetării științifice!”.
13. Pentru corectitudinea termenului e de văzut Forni 1974.
14. Nu pot să nu mă opresc asupra acestui așa zis argument. Poate pentru un epigrafist o convingere să se poată baza exclusiv pe acele date epigrafice care ne-au parvenit. Să nu neglijăm faptul că ambele *castella* s-au bucurat de o cercetare îndelungată, poate chiar exhaustivă! Că nu există înscricțiuni în fortificațiile de pe linia transalutană nu trebuie explicat prin lipsa pietrei - aceasta este efectivă până în zona muntoasă, dar romanii au putut transporta piatra de acolo de unde ea exista. Trebuie să reamintesc însă aspectul de 'amănunt' neobservat de Petolescu și anume că zona a fost permanent locuită de o populație agricolă pentru care 'exploatarea materialului de construcție' din apropierea localităților lor a fost o regulă, dacă ținem cont că de cele mai multe ori descoperim în castre doar fundații, sau negativele fundațiilor.

Bibliografie

- Almgren, O. (1923) *Studien über nordeuropäische Fibelformen*, Leipzig.
- Bogdan Cătănicu, I. (1974) 'Limesul roman în sectorul de sud-est al Daciei', *In memoriam Constantin Daicoviciu*, 51-8.
- (1974a) 'Nouvelles données sur le limes Transalutanus' în Pippidi, D.M. (ed.) *Frontières romaines, Mamaia, 1972*, pp. 259-65, București.
- (1974b) 'Cercetări în castellum de la Rucăr', *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 25(2): 277-88.
- (1977) 'Le limes du sud-est de la Dacie et les relations des Romains avec la population de la Valachie', *Militärgrenzen Roms*, Xanten 1974: 388-403.
- (1977a) 'Nouvelles recherches sur le limes du sud-est de la Dacie', *Limes*, Székesfehérvár 1976: 333-53.
- (1981) 'Evolution of the Defence System Works of Roman Dacia', *British Archaeological Reports. International Series* 116, Oxford.
- (1982) 'Despre unele cercetări recente pe „limes alutanus”', *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 32(4): 543-52.
- (1984) 'Cu privire la Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman', *Acta Musei Napocensis* 21: 125-43.
- (1986a) 'Repères chronologiques pour le limes sud-est de la Dacie', *Limes* 13, Aalen 1983: 461-8.
- (1987) 'Câteva considerații asupra limesului Daciei', *Acta Musei Porolissensis* 11: 181-90.
- (1993) 'Fortifications de terre trajanes en Dacie et dans le nord de la Mésie Inférieure', *Acta Musei Napocensis* 26-30(1.1): 49-66.
- (1994) 'Castella de la Urluieni', *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 45(4): 327-55.
- (1997a) Muntenia în sistemul defensiv al imperiului roman; Wallachia in the Defensiv System of the Roman Empire, 1st-3th centuries AD, Alexandria: Muzeul Județean Teleorman.
- (1997b) 'Lá Dacie et la Stratégie romaine face aux menaces de l'Est', in Groenman-van Waateringe, W., van Beek, B.L., Willems, W.J.H., and Wynia S.L. (eds.) *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*, pp. 101-7, Oxbow Monograph 91.
- (2004) 'Etapas de la conquete des Getes et daces', *Dacoromania* XII(1): 25-36 (actele colocviului 'The Romans in Balkan I-VI century AD', Roma 15-17 apr. - Accademia di Romania).
- (2007) *Daci și Romani, aculturație în Dacia*, Cluj: Academia Română-Centrul de Studii Transilvane.
- Böhme, A. (1972) 'Die Fibeln der Kastele Saalburg und Zugmantel', *Saalburg-Jahrbuch* 29: 5-122.
- Croitoru, C. (2002) 'Aspecte politico-militare ale prezenței romane la Dunărea de Jos în secolul II p. Chr.', *Revista Erasmus* 13: 84-94 [http://erasmusisha.files.wordpress.com/2008/11/revista-erasmus_nr13_2002.pdf].
- Forni, G. (1974) 'Denominazioni proprie e improprie dei „limites delle province"', în Pippidi, D.M. (ed.) *Frontières romaines, Mamaia, 1972*, pp. 285-89, București.
- Gudea, N. (1974a) 'Sistemul defensiv al Daciei romane. Stadiul actual al cercetărilor', *Apulum* 12: 182-92.
- (1974b) 'Der Verteidigungssystem des römischen Dakien', *Saalburg Jahrbuch* 31: 41-49.
- (1975) *Sistemul defensiv al Daciei romane. Observații în legătură cu faza de pământ a castrelor*. *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie* 18: 71-87, Cluj.
- (1977) 'Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obermoesischen Donaulinie von Traian bis Aurelian', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II(6): 851-87.
- (1979) 'The defensive system of Roman Dacia', *Britannia* 10: 63-87.
- (1986) 'Sistemul defensiv al provinciilor dacice între realitate și ficțiune', *Acta Musei Porolissensis* 10, 183-203 (recenzie la Bogdan-Cătănicu, I. [1981] 'Evolution of the Defence System Works of Roman Dacia', *British Archaeological Reports, International Series*, 116, Oxford).
- (1997) 'Der dakische limes', *Materialien zu seiner Geschichte, Sonderdruck aus Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 44: 1-113.
- Gudea, N., Găzdac, C. (2008) 'Die dakische Gebiete im der römischer provinz Moesia Inferior', *Ephemeris napocensis* XVI-XVII (2006-2007): 49-84.
- Petolescu, C.C. (1982) 'Contribuții la istoria Munteniei în secolul al II-lea e.n.', *Revista de Istorie* 35(1): 69.
- (1985) 'L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien', *Dacia* NS 29: 45-56.
- (1989) 'Moesia Inferior și ținuturile extracarpatică', *Symposia Thracologica* 7: 178-89.
- (1993) 'Varia Daco-Romana (XVII)', *Thraco Dacica* XIV: 159-62.
- (1995a) *Scurtă istorie a Daciei Romane*, București: Ed. Didactică și Pedagogică.

- (1995b) 'Castrul roman de piatră de la Câmpulung (Pescăreasa, jud. Argeș.) Cercetările din anii 1978-1989', *Argesis* VII: 17-29.
- (1998) 'Varia Daco-Romana (XIX-XX)', *Thraco-Dacica* 19: 157-60.
- (1999) 'Les fouilles archéologiques sur la frontière de Dacia Malvensis (1983-1997)', *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău: 188-97.
- (2000) *Dacia și Imperiul Roman*, București: Ed. Teora.
- (2005) 'Granița de sud est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla', *Argesis* XIV: 274-8.
- Popescu, D. (1938) 'Fibules en bronze des collections du Musée National des Antiquité', *Dacia* V-VI (1935-1936): 239-46.
- Ștefan, Gh. (1948) 'Le Camp romain de Drajna de Sus', *Dacia* XI-XII (1945-1947): 115-144.
- Weber, E. (1976) *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324*, Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Kommentiert von Ekkehard Weber, Graz.